

1981-12 -1982-01-

St A. NM:s vägledn
not. led

NU ÄR DET JUL IGEN

Korta notiser om några julseder

Av Jan-Öjvind Swahn

ADVENT

uppmärksammades inte mycket förr i tiden. Som "nytändning" på kyrkoåret har den fornkristen hävd, men våra dagars advent är ju främst en förberedelse till julen.

Självhushållets Sverige hade också sina milstolpar på väg mot jul, men de var mest inriktade på julbordets fröjder. Annadagen, 9.12, skulle julölet vara klart och lutfisken läggas i blöt. På runstavarna, de gamla träristade kalend-rarna, betecknades Anna med ett ölstop och kallades därför "Anna med kanna". Lucia var på samma sätt julslaktens dag och Tomas, 21.12, datum för många julmarknader, men även den dag då julbrännvinet borde vara färdigt för avsmakning och julstängerna restes framför gårdarna, två sysslor som mycket väl lät sig förenas. Tomas' kalendersymbol var en kagge, och dagen kallades alltså "Tomas fylletunna" i folkmun.

Det som först ändrade vårt nedärvda julförberedelsemönster var stadsköpmännens "skyltsöndagar", en naturlig följd av julkommersens ökande betydelse och tillkomsten av moderna affärslokaler med rejäla skyltfönster. Det var närmast de forna julmarknadernas traditioner som fördes vidare på detta sätt. På många håll räknade man "skyltsöndagar" långt innan det blev vanligt att numrera adventssöndagar. Det var först på 1920-talet (och i städerna) som första advent blev en stor kyrkogångsdag med en stämningsfull "ljusgudstjänst".

Adventstidens intensifierade kyrkliga utbud under 1920-talet ska framför allt ses som ett alternativ till de kommersiella julförberedelserna. Adventens yttre attribut är också ganska nya, och i den mån de förknippas med levande ljus är de goda exponenter för den "ljusrenässans" som uppstod när man började finna elbelysningen banal.

Adventsljusen ersatte på 1920-talet de äldre adventsgranarna, som lanserats - mest i kyrkorna - efter tysk förebild, först vid Ersta diakonissanstalt. Adventsstjärnan att hänga i fönstret föddes i Brödraforsamlingens Herrnhut i Tyskland under senare delen av 1800-talet och infördes i vårt land tidigast i herrnhutiska kretsar. Men kring 1940 spreds den nästan explosionsartat över hela landet med pappershandels hjälp och blev kanske särskilt typisk för höghus- och förortsmiljöerna. Adventskalendern introducerades i Sverige 1934 av Svenska flickscoutförbundet efter tysk modell och kallas numera lika ofta "julkalender". Först efter andra världskriget tillkom så också det datumgraderade adventsljuset.

JULKRUBBAN

är ett av de mest omhuldade inslagen i julfirandet söderut i Europa, särskilt i de romersk-katolska medelhavsländerna, där vissa kyrkors julkrubbor blivit till stora turistattraktioner. Tillverkandet av dessa pastorala landskap med sitt födelsestall eller sin födelsegrotta mitt ibland herdar, änglar och allehanda boskap har utvecklats till en alldeles egen, ofta charmfullt naivistisk konstart.

Julkrubbstraditionen kan ledas tillbaka nästan lika långt som det egentliga julfirandet, som brukar anses ha tagit sin början på 350-talet. Man har som ursprung till seden att förse kyrkorna med julkrubbor angett de julspel som redan på 500-talet tog form i kyrkan Santa Maria Maggiore i Rom, där man som relikier förvarade ett antal brädbitar ur Jesu krubba.

Till de vanliga gestalterna kring Jesu krubba har traditionen också knutit vissa symboliska innebörder. Det finns ju nästan alltid en åsna och en oxe bland djuren, och de sägs ibland representera de båda kategorierna hedningar och kristna (jämför den gammaljudiska uppfattningen om oxen som ett rent och åsnan som ett orent djur!). Heliga tre konungar är däremot oftast inte med i gruppen i de kontinentala krubborna, i varje fall inte från början. Dem brukar man i stället stoppa in i sceneriet på trettondagen, där de ju hör hemma liturgiskt.

Svenska kyrkor kan nog mycket väl ha hållit sig med julkrubbor under medeltiden, men därom tiger tyvärr källorna. I så fall har seden emellertid dött ut i och med reformationen, och den var hos oss okänd ännu i början av 1800-talet. Då nämner "Årstafrun" som något av en sensation att hon varit inne i Stockholm och tittat på en julkrubba som förevisades av en tysk familj i Gamla stan.

Under senare delen av 1800-talet började vi till Sverige importera tysktillverkade julkrubbor av papp, försedda med ett transparent fönster baktill, som med hjälp av ett stearinljus gav en stämningsfull, rosa klärobskyr. Som kyrklig jul- eller adventssed infördes - eller kanske återinfördes - julkrubborna här vid seklets början. De betraktades i vissa kyrkliga kretsar (inte utan skäl) som ett papistiskt påfund, spridningen gick ganska långsamt och framför allt ägde den rum mellan och via städerna. Tidigast blev julkrubborna populära i Skåne, med bl a S:t Petri kyrka i Malmö som pionjär.

JULBOCKEN

var länge den svenska julsymbolen framför andra, långt innan tomte och gran kommit in i bilden. Och därmed förhåller det sig så här.

Sankt Nikolaus och hans djävul spelade en viktig roll i skolornas julspel under medeltiden. När helgonet i fråga blivit persona non grata i och med reformationen, försvann Niklas själv ganska snabbt ur folkmedvetandet. Men den djävul han haft i sitt följande var lika gångbar på evangeliskt håll, så han levde vidare, inte minst i de svenska julupptågen. Berövad sin biskop blev djävulsgestalten till den bock han såg ut som. Och så blev helgonspelen bockspel.

Till höjdpunkterna i äldre tiders svenska julfirande hörde julbockens besök, vanligtvis på kvällen annandag jul. Det var byns ungdomar som var aktörer i akt och mening att därmed få ihop råvarorna till ett julkalas. Fordom hade ungt folk ont om kontanter och måste därför vackert tigga sig till vad som behövdes för ett dansgille i mellandagarna. Som motprestation uppförde man ett enkelt skådespel med utklädsel, sång och musik. En i sällskapet förvandlades till julbock med hjälp av en hornförsedd mask och en skinnfäll. Sedan ledde man bocken i stuga, ur stuga, och när man trädde in med bocken sjöng man först en visa om honom. Den brukade sluta med att bocken "dog", dvs föll ihop i en hög på golvet. Men efter ytterligare en strof av visan fick han liv igen, for upp och stängade pigorna i baken samt slog "klövarna" i väggarna så det small. Då var det dags för far och mor i huset att köpa sig fria från mer lustigheter med hjälp av fläsk och ost, bröd och korv. Far själv hämtade brännvinskruset, och vissa bockar var så fiffigt konstruerade att de hade trätt i gapet på bockmasken med en slang av korvfjälster ner till en på bröstet fastbunden butelj. Där samlades alltså det brännvin som slogs i bockens uppspärrade mun.

När man på slutet av 1700-talet kände behov av att ha en särskild "distributör" för julklapparna var det ganska självklart att ge julbocken den rollen, och den behöll han sedan tills tomten för hundra år sen tog över och ersatte honom. Men i Finland, där bocken fyllde samma funktion som hos oss, bytte han inte namn när han blev "tomte", utan där heter tomten fortfarande julbock (joulu-pukki) som ett minne av sin föregångare.

Det var också ganska naturligt att bocken blev motiv för gammaldags "julpynt" av halm och trä, och därvid är det ju än idag.

JULTOMTEN

hör till de tämligen moderna inslagen i vårt julfirande - han är inte stort äldre än han ser ut - men icke desto mindre har han vördnadsvärda anor.

Att jultomten, som på 1870-talet slog ut julbocken som vår främsta julsymbol, härstammar från medeltidshelgonet Sankt Nikolaus är helt klart. Han var skyddspatron för bl a skolbarnen, som firade honom den 6 december. Då kom en person, utklädd till biskop - ty denna rang hade sagda helgon i livstiden - med godis till snälla och flitiga skolbarn, medan en djävul i hans följe hotade lata och bråkiga ungar med sitt ris och med att stoppa dem i sin säck för transport till helvetet. När reformationen på 1500-talet skulle sätta P för all helgonkult fick den mycket bekymmer med just Sankt Niklas, vars popularitet var så grundmurad. Fiffiga tyska präster hittade då på att ersätta helgönet med det mindre kontroversiella Jesusbarnet eller med en mera neutral "Julgubbe". Till Jesusbarn klädde man ut en flicka med vit särk och ljuskrans i håret. Hon kallades i Nordtyskland för "Kinken Jes" (plattyska för Kindchen Jesus = Jesusbarnet) och infördes även i Sverige på 1600-talet och utvecklades här, märkligt nog, på 1700-talet till vår "Lucia".

I Tyskland försvann Kinken Jes, medan Julgubben däremot levde vidare. I England var man mindre dogmatisk i sitt förhållande till helgon, så där fick Santa Claus fortsätta sin välsignelsebringande verksamhet utan kyrkliga ingripanden.

Vid mitten av 1800-talet började masstillverkat julpynt välla in över våra gränser från Tyskland och England. Då medföljde även den skäggige, julklappsutdelande Julgubben/Santa Claus, och i den konkurrensen stod sig vår inhemske julbock slätt. I Sverige fick den nya figuren namnet "jultomte", vars senare del är hämtat från den gamla svenska folktrons lille gråklädde gårdvar, som redan tidigare hade en viss aktualitet just vid jul - bl a skulle han ju då få sin årslön i form av ett fat gröt. Ordet jultomte dyker upp i svenska språket första gången 1864, då som namnet på en jultidning. Sedan blev tomten snart nog vår nya stora julsymbol, haussad av städernas välgörande "jultomtesällskap", av Viktor Rydberg samt - framför allt - av Jenny Nyström, som förstod att ge den kontinentale biskopen en mera svensk profil genom att anknyta honom till folktrons föga biskopliga tomtegestalt. Den framtoningen varade så länge hon verkade som tomtens främsta PR-man, men under senare år har han ånyo börjat bli alltmera lik sina släktingar i andra länder.

JULGRANEN

förenar gammalt och nytt, inhemskt och utländskt, bondskt och borgerligt i vår jul.

Onda makter ansågs förr vara särskilt i farten kring jul med dess långa nätter. Barrträd har gott rykte om sig att hålla övernaturliga farligheter borta, och därför satte man på många håll en gran på t ex gödselstacken för att skydda kossorna mot trolltyg vid jul. Som ett utslag av samma önskan när det gäller gårdsfolkets trygghet kan man se de "julstänger" som sedan medeltiden brukat resas framför svenska bondgårdar. De bestod av ett par ganska höga granar, kvistade så att bara en toppruska återstod. De placerades strax framför ingången till gårdarna och var samtidigt ett tecken på att julfriden gått in. Ofta berättas att det var byns gårdsägare som tillsammans gick runt i byn och fixade julstängerna på Tomasdagens - den 21.12 - eller julaftonens morgon under flitigt avsmakande av julens öl och brännvin.

Med denna gamla allmogesed har den nutida julgranen inte mycket att skaffa, utom att det ursprungligt magiska syftet nog kan gälla även den. Den "klädda" julgranen brukar anses härstamma från sydtysk och schweizisk gilles- och skråtradition och är belagd från slutet av 1400-talet. Där rörde det sig om godisbehängda julträd, som medlemmarnas barn (eller de fattigas) fick plundra.

Den ljusprydda granen hänger av allt att döma ihop med protestantismen i Tyskland och dess "privatisering" av julfirandet under 1500- och 1600-talen. Därifrån spred sig julgranen inte minst västerut, till Frankrike, där den vid 1700-talets mitt blivit en allmän folksed, särskilt i städerna. Det var då uteslutande fråga om små "bordsgranar", som såldes av kringvandrande gatuförsäljare.

De tidigaste beläggen för julgran av detta slag i Sverige härstammar från högadliga familjer på 1740-talet. Det skulle dock dröja ytterligare 100 år innan julgranen fick en vidare spridning hos oss, och då till att börja med mest i städernas borgerliga kretsar och hos "ståndspersoner" på landet. Även här rörde det sig länge om bordsgranar, som mer hade karaktär av julljusstakar. Först vid 1800-talets mitt möter vi de rymshöga julgranarna. Och det var inte förrän vid sekelskiftet som julgranen började att på allvar bli vanlig även i arbetar- och småbrukarhem. Som en kulmen i julgranens utvecklingshistoria kan vi förstås se när den "kommunala" granen börjar bli en gängse julprydnad på torg och vid köpcentra alltifrån slutet av 1920-talet.

JULBONADER

av papper började man på 1920-talet att fästa upp i köken på den svenska landsbygden. I borgerliga hem ansågs de väl mindre comme-il-faut, där kom de aldrig in i salongerna utan fick stanna i serveringsrummet och barnkammaren. Dessa tidiga tryck har nu fått ett nytt värde - de betraktas som "camp" och nytrycks i stora upplagor.

Motiven är vanligtvis nostalgiska, knutna till ett snörikt landskap eller en ombonad inomhusmiljö. Helgfirandets religiösa tema är nästan obefintligt eller inskränkt till julottefärd, med eller utan facklor.

Det är inte människor som dominerar bilden, utan tomtar. Husdjuren är företrädesvis katt och gris, utomhus häst. Tomtar äter, tomtar slår in klappar och distribuerar dem. Eller sjunger i tomte-manskör. Utomhus visar man djup snö och romantisk rimfrost, och förutom slädfärden kan man få beskåda rådjur.

De första decenniernas bonader trycktes upp efter målade förlagor. Flitiga konstnärer var bl a Erik Forsman, Curt Nyström (son till Jenny), Lars Carlsson och Aina Stenberg-Masolle (som för övrigt tecknade de första svenska adventskalendrarna). 1949 började man med fotografiska reproduktioner, och vanligt blev då att kopiera in målade figurer på fotot. Två förlag trycker pappersbonader i dag, Axel Eliassons AB i Stockholm och Gerhards Konstförlag AB i Leksand.

Att fästa upp bonader till julen är en gammal sed. Det hette att man "drog stugan" eller att man "pinnande upp" bonaderna (dvs med stift av eneträ). Det finns daterade bonader från 1500-talet, målade på väv. Detta måleri med medeltida anor var nästan uteslutande av religiös karaktär. Själve Martin Luther ansåg det lämpligt att bönderna "ständigt hade Guds ord för ögonen i sina stugor och kamrar". I norra Sveriges timmerarkitektur satt målningarna uppe som en ständig dekoration. I Sydsverige togs de enbart fram till helgerna, främst då till julen. Man målade sammanhängande berättelser i långa bildrader, ibland små behändiga "julabref", som fästes upp i rad. Detta måleri, som tog fart på 1700-talet, nådde sin kulmen under 1800-talets förra häft och tog slut före sekelskiftet. Det gamla bonadsmåleriet utgjordes av individuella konstverk, som vi i dag betraktar som "ursvenska". Det tryckta materialet, som tagit upp traditionen, har förskjutit innehållet i överensstämmelse med att julfirandet inte längre gäller en kristen helg utan en alltmera kommersiellt betonad familjefest.

JULKLAPPEN

har en ganska komplicerad historia och sträcker sina rötter långt bort i tid och rum.

En av rötterna går till det antika nyårsfirandet i Rom, då man uppvaktade varandra med presenter, gärna försedda med en rolig eller elak vers. Den äldsta kända samlingen "julkappsrim" är författad av ingen mindre än den romerske skalden Martialis redan år 84. Nyårsgåvor hörde också till de medeltida furstarnas skyldigheter, och 1008 gav en norsk jarl "nyårsklappar" till sina hovmän. Den seden spreds så småningom till allt vidare kretsar, men under 1700-talets förra hälft slog julklappen ut sin nyårskusin hos "fint folk". T ex skånska bönder envisades emellertid med nyårsgåvorna ända tills för hundra år sedan.

Något som säkerligen bidrog till att klappen blev julsed var den allmänna givmildhet som vid juletid tog sig uttryck i omsorg även om samhällets vanlottade, som annars kanske inte tyngde de besuttna samvetena särskilt påtagligt. Denna generositet sattes med tiden i system, så att det hörde till god ton att man skulle ge "julkost" eller andra gåvor till både över- och underordnade. Därför gav bönderna mat, öl och julljus till indelta soldater, hantverkare och sockenpräst, medan städernas borgare fyllde på julsäcken åt brandvakter och andra stadens tjänare. Att ge exempelvis klänningstyg till hembiträdet och barnflickan fortsatte man länge med i borgerliga familjer.

Men själva ordet "julkapp" hör ihop med ytterligare en gammal och därtill inhemsk sed, nämligen att inkognito överlämna en "skamgåva", avsedd att skandalisera eller chikanera mottagaren, eller att åtminstone göra honom eller henne lite brydd. Man skrev en elak vers och fäste den vid t ex ett vedträ, en halmbock eller en grisfot. Sen smög man sig i skydd av julkvällens mörker fram till det hus där mottagaren bodde och klappade våldsamt på dörren - därav ordet julkapp. Därpå kastade man in den spydiga attrappklappen på golvet och knatade därifrån. Den här jullustifikationen är känd från svensk allmogemiljö sedan 1600-talet. Vid 1700-talets mitt började man även inom högre stånd att ge varandra skämtsamma "illgåvor" (om än under mindre bullriga former), och snart smälte de båda olika julgåvesederna ihop till vår nutida.